

سعیده جلالیان

کارشناس ارشد، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

طاهره عظیم زاده تهرانی^۱

دانشیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

مهدی جلیلی

استاد، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

پیشینه صندوق ها و صندوق پوش های مرقد امام رضا(ع)

چکیده

صندوق‌ها، محفظه‌هایی هستند که از چوب، سنگ و بعضاً از کاشی ساخته شده و جهت تکریم و بزرگداشت مقام و منزلت پیشوایان دینی، مشاهیر و سلاطین به روی مقبره ایشان نصب می‌گردد. در طول تاریخ به سبب علاقه مردم به خاندان پیامبر (ص) چهار نمونه از این نمادهای مذهبی و هنری بر مرقد امام رضا(ع) نصب شده است. پژوهش حاضر بر آن است به روش توصیفی — تحلیلی این نمود های تمدن ایرانی، اسلامی را با تکیه بر منابع دست اول تاریخی مورد بررسی و مذاقه قرار داده و قدمت، ویژگی و سرنوشت هر یک از آن‌ها را در طی ادوار مختلف بیان نماید. شناخت بانیان و واقفان ساخت صندوق‌ها، بررسی موقوفات و معرفی صندوق پوش ها از دیگر موضوعات در این نوشتار است.

واژگان کلیدی: صندوق، مرقد امام رضا(ع)، صندوق پوش، واقفان، موقوفات.

مقدمه

ساخت صندوق بر مزار مشاهیر و بزرگان دین، سنتی است که پیشینه آن، به روشنی مشخص نیست؛ اما قدرت‌گیری سلسله‌های شیعی چون آل بویه در ایران و گسترش نفوذ آنان در خارج مرزها از عواملی است که می‌تواند بستر لازم را برای ظهور و بروز تمایلات شیعی از جمله ساخت صندوق‌ها، فراهم کرده باشد. به اعتقاد برخی ساخت و نصب صندوق قدمتی فراتر از ساخت ضریح دارد و این نمادها زمینه ساز ایجاد نمادهای بزرگتر و باشکوه‌تر هم چون ضریح‌ها بوده‌اند، اما حایل شدن ضریح میان زائران و صندوق سبب گردیده کمتر مشاهده و در نتیجه کمتر مورد بررسی و پژوهش قرار گیرند.

بررسی منابع مختلف تاریخی نشان می‌دهد که از ادوار گذشته تاکنون، چندین صندوق بر مزار امام رضا(ع) ساخته و نصب شده است. از برخی از صندوق‌ها و اشیاء مرتبط با آن‌ها آثار و بقایایی برجای مانده، اما از برخی دیگر جز اشاره‌های کوتاهی در بعضی منابع، مبنی بر موجودیت آن‌ها در دوره‌ای خاص، نشانه‌ای دیگر در دست نیست. پیرامون پیشینه صندوق‌های مرقد رضوی، اطلاعات جسته و گریخته‌ای وجود دارد. بیشترین اطلاعات در این زمینه در برخی آثار مرتبط با تاریخ آستان قدس هم چون، تاریخ آستان قدس، اثر علی مؤتمن، شمس‌الشموس، تألیف احتشام کاپانیان و زندگانی حضرت امام علی بن موسی الرضا، اثر عمادزاده به چشم می‌خورد، اخیراً نیز در دو پژوهش با عنوان «بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی» و «شاهکارهای هنری آستان قدس ضریح پوش‌ها و صندوق پوش» اطلاعات جدیدی ارائه شده است؛ اما این بررسی‌ها مشروح، جامع و کامل نیست. بنابراین ضروری به نظر می‌رسد پیشینه صندوق‌ها در بارگاه رضوی به عنوان سازه‌هایی با ارزش هنری، تاریخی و مذهبی با تکیه بر تمامی اسناد و شواهد موجود، اعم از منابع کتابخانه‌ای، منابع آرشیوی (مکتوب و تصویری) مورد بررسی قرار گرفته و به زوایای مختلف آن هم چون، پیشینه ساخت اولین صندوق، خصوصیات و ویژگی‌های صندوق‌ها، عوامل و بانیان ساخت صندوق‌ها، وضعیت صندوق‌ها در ادوار مختلف تا زمان تعویض، موقوفات صندوق، پوشش‌های خاص صندوق و واقفان و اهداکنندگان آن پرداخته شود تا به این وسیله پیشینه‌ای جامع از این نمادهای ارزشمند که عرصه ظهور و تجلی هنر هنرمندان مسلمان و شیعه است، فراهم گردد.

مفهوم صندوق و انواع آن

تَبَنگُو، خاشکدان، قسمی جعبه که پول، لباس، نان و غیره در آن گذارند، یخدان فلزی یا چوبین به فلز پوشیده، تابوت، مکعبی چوبین یا خاتم که بر روی قبر امام یا امامزاده یا بعضی بزرگان قرار دهند و گرداگرد آن آیات و یا اشعار نویسند، تعاریف مختلفی است که از صندوق ارائه شده است (دهخدا، ذیل واژه صندوق).

صندوقها در ادوار تاریخی مختلف و مکانهای متفاوت از نظر جنس، شکل ظاهری و تکنیک ساخت با هم فرق داشته اند. از آن جایی که هرصندوق انحصاراً برای فرد خاصی ساخته می‌شده، لزوماً شرایط خاصی در آن رعایت می‌گردیده که معمولاً در حد کتیبه و مضمون آن بوده است.

صندوقها از نظر جنس عموماً از چوب (چوب ساج)^۱، گاهی از سنگ و در مواردی از کاشی ساخته می‌شدند. بخش اعظم صندوقهای مراقد مختلف که در حال حاضر موجود است و یا ذکری از آنها در کتابها و سفرنامه‌ها شده، از چوب ساخته شده‌اند. در این صندوقها شاخه‌های متعدد هنرهای چوب نظیر خاتم، منبت، مشبک، گره‌چینی به چشم می‌خورد. از نمونه‌های نفیس این نوع صندوق، می‌توان به صندوق مرقد مطهر امام جواد(ع)، صندوق مرقد امام موسی کاظم(ع)، صندوق حضرت عبدالعظیم حسنی و صندوق شیخ صفی‌الدین در اردبیل اشاره کرد (دانش، ۱۳۶۸: ۴۷). برای صندوقهای سنگی می‌توان صندوق مرقد امام رضاع(ع) را شاهد مثال آورد که از سنگ مرمر سبز رنگی برای تهیه آن استفاده شده است و از نمونه‌ی صندوقهای کاشی نیز می‌توان از صندوق مزار حضرت فاطمه معصومه (س) در قم یاد کرد که از کاشی چینی برای ساختش بهره گرفته شده است (همو، ۹۱).

دلایل ساخت و کاربرد صندوق

در مزارات مسلمانان (مرقد پیامبران) و بیشتر در مرقد بزرگان شیعه مثل امامان، امامزاده‌ها، علما، شهدا و بعضاً مزار پادشاهان برای مشخص کردن حدود مقبره و ایجاد اختلاف سطح بین مقبره و زمین و برای این‌که این بالا آوردن قبر شکل کوهان شتر یا

^۱ ساج: درخت بلندی است که در هندوستان می‌روید و جویش سیاه رنگ است. از این چوب برای ساخت اثاثیه

استفاده می‌شود. رک: دهخدا، ذیل واژه ساج.

پشت ماهی پیدا نکند و مصداق تسویه قرار داشته باشد،^۱ معمولاً محفظه‌ای به شکل مکعب مستطیل به طول و عرض و ارتفاع متفاوت که میانگین طول ۲/۵۰ سانتی‌متر، عرض ۱/۲۵ سانتی‌متر و ارتفاع ۱/۵۰ سانتی‌متر باشد، به روی قبر قرار می‌دهند تا به این وسیله مزار این افراد از سایرین متمایز و به راحتی قابل مشاهده باشد (دانش، ۱۳۶۸: ۴۳-۴۴). از این دلایل که بگذریم ساخت و نصب صندوق‌ها از باورهای اعتقادی و دینی افراد نشأت می‌گیرد. از منظر بسیاری پیامبران، امامان و امامزادگان از چنان جایگاهی برخوردارند که پس از وفات نیز باید مورد تکریم و احترام قرار گیرند تا یاد و خاطره آن‌ها حفظ شده و به فراموشی سپرده نشود. در این میان وسایلی چون صندوق، ضمن آن‌که در ظاهر مدفن افراد را از سایرین متمایز و برجسته می‌کند، سبب توجه بیشتر مردم به پیشوایان دینی‌شان شده و در پی آن موجبات حفظ و گسترش سیره و روش آنان را در میان مردم فراهم می‌کند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که استفاده و کاربرد صندوق‌ها نوعاً برای قبور پیامبران، امام و امامزادگان بوده است، اما در برخی موارد مشاهده می‌شود که از این نمادها برای مشاهیر و بزرگان نیز استفاده شده است (همو، ۴۷-۴۸).

صندوق‌های مرقد امام رضا(ع)

سکوت منابع در قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم هجری سبب شده اطلاعات دقیق و روشنی از چگونگی مدفن امام رضا(ع) در این دوره وجود نداشته باشد. اما پس از آن در برخی منابع اشارات مختصری صورت گرفته که نشان دهنده وضعیت بارگاه رضوی در نیمه دوم قرن چهارم است. چنانچه صاحب کتاب صوره الارض در توصیفی کوتاه آورده

^۱ در این خصوص اهل سنت، خصوصاً وهابیان به حدیثی از ابی‌الهیاج به نقل از امیرمؤمنان علی(ع) استناد می‌کنند که ایشان به ابی‌الهیاج فرمودند، ترا به سوی کاری برانگیزم که پیامبر خدا مرا بر آن برانگیخت. تصویری را ترک مکن مگر این‌که آن را محو کنی و نه قبری را، مگر این‌که آن را مساوی و برابر کنی. البته این حدیث از دو نظر محل ایراد است. از نظر دلالت ربطی به مقصود آن ندارد و از نظر وثوق اشخاصی که این حدیث را روایت کرده‌اند نیز مورد اتفاق استادان حدیث‌شناس نیست. وازه مشرفاً به مطلق بلندی و بالاخص آن بلندی که به شکل کوهان شتر باشد، اطلاق می‌شود و سویته نیز در معنای قرار دادن و برابر کردن و کج و معوج را راست کردن است. در حالی‌که وهابیان سویته را بر معنای هدم و ویرانی دانسته‌اند. می‌توان این حدیث را این‌گونه تفسیر کرد که مقصود از قبر را مساوی کن به این معنی است که روی قبر را صاف و هم‌سطح و یکنواخت‌ساز، در برابر قبرهایی که به صورت پشت ماهی و یا به‌سان سنام (کوهان شتر) ساخته می‌شوند. سبحانی، ۱۳۷۵: ۶۱-۶۳.

است که گروهی از مردم در کنار مرقد امام معتکف و ساکن هستند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹). از این اشاره می‌توان حدس زد که به احتمال بسیار در این زمان مدفن امام از موقعیتی برخوردار شده که گروهی، از شیعیان و سادات در آنجا جهت زیارت و عبادت بیتوته کرده و ساکن شده‌اند. پس از این دیگر خبری در منابع یافت نمی‌شود تا نیمه دوم قرن پنجم و ششم که توضیحات کوتاهی در برخی منابع در خصوص نصب صندوق یا ضریح بر مرقد امام (ع) ارائه شده است.

۱- صندوق منصوب در قرن چهارم هجری

محمد بن منور در اسرار التوحید و الفارسی در کتاب تاریخ نیشابور آورده‌اند که در قرن چهارم هجری در توس، طرفداران حکومت عباسی و اهل سنت در رقابت با شیعه و ضریح حضرت رضا (ع) قصد داشتند صندوق و ضریحی بر گور هارون الرشید نصب کنند که در این ماجرا قاضی صاعد^۱ مخالفت کرده و به نفع شیعیان که مخالف این کار بودند، رأی صادر می‌کند. پس از این ماجرا وقتی که وی در سال ۳۷۵ق در راه حج به بغداد می‌رود، مورد عتاب دستگاه خلافت قرار می‌گیرد که چرا با قرار دادن ضریح و صندوق بر گور هارون الرشید مخالفت کرده است او پاسخ می‌دهد که من صاحب فتوی بودم و فتوایی مطابق شرع و مصلحت دادم، می‌دانستم که اگر صندوق نصب شود به خاطر چیرگی اهل تشیع از جا کنده خواهد شد و به این سبب فتنه، تعصب و اضطرابی پدید خواهد آمد که موجب فساد در ممالک خواهد شد. در پی این دفاع، خلیفه از قاضی خرسند شده و دستور می‌دهد به وی خلعت دهند (میهنی، ۱۳۶۶: ۷۰۶/۲-۷۰۷؛ الفارسی، ۱۳۶۲: ۴۰۰/۲ - ۴۰۱).

در این ماجرا گرچه توصیف دقیق و روشنی از چگونگی صندوق و زمان نصب آن ارائه نمی‌شود اما دو نکته مهم روشن می‌گردد؛ اول این که قطعاً در نیمه دوم قرن چهارم هجری، صندوقی بر مرقد امام رضا (ع) نصب بوده که حس رقابت را در میان اهل سنت ناحیه برانگیخته و آنان را واداشته به تقلید از شیعیان در پی نصب صندوق بر گور هارون برآیند. نکته دوم غلبه نفوس و جمعیت شیعیان در این ناحیه است. به احتمال زیاد همان‌هایی که

---

۱. ابوالعلاء عمادالاسلام صاعد بن محمد بن احمد بن عبدالله، متولد ۳۴۳ق و متوفی ۴۳۱ تا ۴۳۲ق. وی از فقهای حنفی شهر نیشابور و مردی دیندار و زاهد بود که ملت‌ها ریاست حنفیان خراسان و شغل قضای شهر نیشابور را برعهده داشت. دامادی، ۱۳۷۴: ۲۶۰.

در این مکان معتکف و مجاور بودند نسبت به اهل تسنن در اکثریت قرار داشتند و با تعصب و توجه خاص از اعتقادات و اماکن مقدس خود محافظت می‌کردند. آن‌ها از موقعیت مدفن امام و دوری آن از مرکز خلافت عباسی حداکثر استفاده را به عمل آورده و ضمن تکریم جایگاه حضرت رضا(ع)، مکانی را برای تجمع و رشد عقاید علوی فراهم نموده‌اند. این موارد می‌تواند مهم‌ترین دلایل نصب صندوق بر مزار امام رضا(ع) نیز باشد.

۲- صندوق انوشیروان مجوس

صاحب کتاب الثاقب فی المناقب (حدود تألیف ۵۶۰ق) در طی حکایتی از نصب صندوق دیگری بر فراز مرقد امام هشتم(ع) یاد کرده است. مطابق روایت ابی جعفر طوسی، انوشیروان مجوس اصفهانی از جانب سلطان محمد خوارزم شاه مأمور می‌شود که نزد سلطان سنجر سلجوقی برود. وی مبتلا به بیماری برص بود و خوش نداشت با چنان حالتی در دربار سلطان حاضر شود. برخی او را به اعتکاف در حرم رضوی در توس، توصیه کرده و به او می‌گویند داخل بقعه شو و با تضرع در کنار آن، امام را پیش خدا شفیع قرار بده تا خدا تو را شفا دهد. وی چنین می‌کند و شفا می‌یابد. پس از روی صدق اسلام می‌آورد و بر مرقد امام، شبه صندوقی از نقره قرار داده و مالی را برای آن وقف می‌کند (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۰۶).

در مورد زمان دقیق نصب این صندوق باید گفت با توجه به این که در میانه سده ششم هجری مشهد و حرم رضوی، مواجه با حمله قوم غُز است و ایشان در نیمه اول سال ۵۴۸ق موفق به شکست سلطان سنجر سلجوقی می‌شوند،^۱ به طور منطقی این اقدام باید پیش از آن و در دوره حکومت مقتدرانه سلطان سنجر^۲ یعنی در فاصله سال‌های ۵۱۱ - ۵۴۸ق و قبل از حمله غُزها صورت گرفته باشد (فیض، ۱۳۲۲: ۲۹۶).

۲-۱ وضعیت صندوق تا اوایل قرن یازدهم هجری

^۱ در این زمان غُزها به مشهد حمله کرده، سلطان سنجر را به اسارت گرفته و اقدام به غارت شهرهای خراسان و شکنجه مردم می‌کنند. در این واقعه به جز مشهد شهری سالم باقی نمی‌ماند. ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۲۰/۳۴.

^۲ سلطان سنجر پس از این حادثه چهار سال دیگر زندگی می‌کند. او بعد از آن که دو سال و نیم در دست غزان اسیر است در سال ۵۵۱ق از جنگ آنان گریخته و به دارالملک خود مرو می‌رود، اما در ۵۵۲ق وفات می‌یابد.

از اولین منابعی که پس از این دوره به موجودیت و نصب صندوق در مرقد حضرت رضا(ع) اشاره دارد، جامع التواریخ است. در این اثر اواخر قرن هفتم (سال ۶۹۰ق) آمده است که یکی از سرداران متمرّد غازان خان (حاکم خراسان و فرمانروای ایران در سال‌های ۶۹۴ تا ۷۰۳ق) به نام ایغورتای پس از حمله به مشهد توس و غارت آن، چهار تریج نقره منصوب بر بالای صندوق^۱ را گنده و به یغما می‌برد (همدانی، ۱۳۳۸: ۸۶۰/۲). اشاره کوتاه این کتاب ضمن تأیید استقرار صندوق بر مرقد امام، از آن جهت که تا حدودی شکل ظاهری صندوق را توصیف می‌کند، بسیار حائز اهمیت است.

در سال ۷۳۴ق ابن بطوطه از خراسان و شهر مشهد دیدن کرده و از صندوق چوبی بر مزار امام یاد می‌کند که سطح آن را با صفحات نقره پوشانده‌اند (ابن بطوطه، ۱۳۴۸: ۴۴۱/۱). همین اشارات در توضیحات کلاویخو که قریب به ۸۰ سال بعد (۸۰۷ق) به مشهد می‌آید، دیده می‌شود. او نیز مرقد امام را در تابوتی که در طلا و نقره گرفته شده، توصیف می‌کند. در ادامه و در قرن دهم هجری، اشاره‌ای در کتاب عالم‌آرای شاه اسماعیل، ما را از منصوب بودن صندوق بر مزار امام باخبر می‌کند. در این اثر در ضمن پرداختن به واقعه جنگ شاه اسماعیل با شاهی بیگ خان ازبک در سال ۹۱۷ق، به عریضه‌ای اشاره می‌شود که به دستور وی برای کسب اجازه از امام برای جنگ با خان ازبک بر بالای صندوق قرار داده می‌شود (عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۳۸۴: ۳۴۸). سند دیگر از این دوره پوشش زربافتی است که تحت عنوان صندوق پوش در سال ۹۵۲ق تهیه و بر روی صندوق قرار داده‌اند (صمدی، ۱۳۷۱: ۴۸). این صندوق تا سال ۱۰۲۲ق که صندوق دیگری ساخته و بر مزار حضرت رضا(ع) نصب می‌شود، بر روی مرقد قرار داشته است (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۶).

۲-۲- دلایل نصب صندوق

طبق حکایت نقل شده توسط ابی جعفر طوسی، شفا یافتن انوشیروان و نجات او از بیماری، علت و انگیزه اصلی در نصب صندوق بر مزار امام رضا(ع) بوده است. اما این که او به جای هر کار دیگری در حرم رضوی، ساخت و نصب صندوق را مورد توجه قرار داده، می‌تواند به علل مختلف دیگری از جمله فرسودگی و خرابی صندوق قبل (صندوق

^۱. در کتاب به جای صندوق، واژه ضریح به کار رفته است. اما با توجه به این که، در این زمان هنوز بر مرقد امام

ضریحی نصب نشده، این مطلب را باید در راستای به کارگیری این دو واژه به جای یکدیگر تلقی کرد.

منصوب در قرن چهارم) باشد که سبب شده او بهترین خدمت به صاحب این بارگاه را تهیه صندوق جدیدی بداند. ضمن این که او متعلق به شهری بوده که در آن هنرمندان و صنعتگرانی وجود داشتند که توانایی ساخت چنین شیئی را داشتند. براین اساس او به تهیه صندوق دیگری برای مرقد امام توجه نشان داده است.

۲-۳- شکل ظاهری صندوق

از جمع‌بندی اشارات مختصر منابع یاد شده می‌توان تا حدودی صندوق انوشیروان مجوس را توصیف کرد. صندوق از جنس چوب بوده که روی آن را با صفحات نقره پوشانده بودند. هم‌چنین در روی آن چهار ترنج نقره‌ای وجود داشته است. از ابعاد صندوق پوش سال ۹۵۲ق.^۱ نیز می‌توان تا حدودی به ابعاد صندوق پی برد. زیرا این صندوق پوش روی این صندوق قرار می‌گرفته است. صندوق پوش موجود دارای طول ۲/۱۹ سانتی‌متر، عرض ۱/۱۸ سانتی‌متر و ارتفاع ۱/۲۰ سانتی‌متر است. این ابعاد به طور تقریبی می‌تواند بیانگر اندازه صندوق باشد (محسنی، ۱۳۸۶: ۷۲).

۳- صندوق عباسی

شاه عباس اول (۹۷۸-۱۰۳۸ق) بعد از بازپس‌گیری مشهد از ازبکان مهاجم در اواخر سده دهم هجری در طی چند سفر به این شهر تلاش می‌کند تا خرابی‌های مهاجمان را بازسازی کرده، حرم مطهر را آباد کند (سیدی، ۱۳۸۷: ۱۷۲، ۱۶۶).

نصب صندوق چوبی بر مزار حضرت در سال ۱۰۲۲ق یکی از کارهای مهم وی در این سفرهاست. صندوقی از چوب فوفل^۲ با روکش و میخ‌هایی از طلا^۳. آمده‌است که در روی این صندوق شعری به این مضمون نقش شده بود:

اگر سگی ز سگان رضا توانم بود   به روز حشر شفیع روز جزا توانم بود

---

^۱. از این صندوق پوش هم‌اکنون در موزه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شود و در ادامه توضیحاتی پیرامون آن ارائه خواهد شد.

^۲. فوفل: درختی است از تیره نخل‌ها که در مناطق گرم آسیا، هندوستان و جزایر سند و جاوه می‌روید. از چوب این درخت در نجاری‌های ظریف استفاده می‌شود. رک: معین، ذیل واژه فوفل.

^۳. برخی گفته‌اند در زمان تعویض این صندوق، چوب آن بقدری پوسیده و فرسوده بود که به درستی مشخص نشد جنس آن از عود بود یا فوفل. شوشتری، ۱۳۲۳: ۱.

همچنین در عقب صندوق طرف پایین پای مبارک در کتیبه طلا نوشته شده بود «کلب آستان شاه ولایت عباس الحسینی الموسوی الصفوی تقدیم نمود سنه ۱۰۲۲ هجری قمری». (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۳۶).

در مورد این صندوق و منسوب بودن آن به شاه عباس اوّل تردیدهایی وجود دارد، از جمله این که این صندوق در زمان شاه اسماعیل اول صفوی و به مباشرت محقق ثانی^۱ روی قبر مبارک نصب شده و بعداً در زمان شاه عباس مرمت و مذهب به روکش طلا گردیده است (شوشتری، ۱۳۲۳: ۱) برخی نیز احتمال داده اند این صندوق همان صندوق انوشیروان مجوس بوده که به دستور شاه عباس مرمت شده است.^۲

در خصوص احتمال اوّل باید گفت در کتاب عالم آرای شاه اسماعیل، در بخش ورود شاه اسماعیل به مشهد آمده است: «...چون به سمع اشرف والا رسیده بود که سپاه شومیه اوزبک تمامی فروش آستانه متبرکه با قنادیل طلا و نقره سرکار فیض آثار^۳ برده‌اند؛ به امیر نجم ثانی مقرر فرمودند که امشب باید فروش برده تمامی آستانه عرش درجه را مفروش کنند که نواب ما نمی توان دید که آستانه متبرکه بی سامان بوده باشد، که ان شاء الله تعالی فردا با آستانه بوسی جد بزرگوار خود مشرف خواهیم شد و نیز مقرر فرمودند که قنادیل از طلا و نقره و شمعدان های طلا و نقره بسازند و امیرنجم حسب الفرموده عمل نموده...». علاوه بر این در بخش دیگری از همین کتاب آن جا که به تصمیم شاه مبنی بر نوشتن عریضه ای در خصوص کسب اجازه از امام برای ورود به جنگ با شاهی بیگ خان و گذاشتن آن در بالای صندوق پرداخته می شود (عالم آرای شاه اسماعیل، ۱۳۸۴: ۳۴۷ - ۳۴۸)، دستوری از وی در مورد صندوق مشاهده نمی شود. همه این ها می تواند دلیل آن باشد که او در صندوق کسر و نقصانی ندیده، پس فرمانی نیز برای ساخت و تهیه صندوق صادر نکرده است. بنابراین صندوق متعلق به دوره شاه اسماعیل صفوی نیست.

۳. شیخ علی بن عبدالعالی کرکی معروف به محقق ثانی یا محقق کرکی (متوفی ۹۴۰ق) از فقهای جیل عامل و از بزرگان شیعه بود که در زمان شاه طهماسب اول صفوی به ایران آمد و منصب شیخ الاسلامی برای نخستین بار به او داده شد. عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۶: ۱۹۱.

۲. می گویند شاه عباس، صندوق انوشیروان مجوس را با طلا تعمیر، ترمیم و بست بندی کرد که از میان نرود. اصفهانی، ۱۳۴۵: ۵۸.

۳. منظور از سرکار فیض آثار در اسناد و منابع تاریخی، همان آستان قدس رضوی است.

در خصوص احتمال دوّم و این که این صندوق، همان صندوق انوشیروان مجوس است باید گفت شاهان صفوی همواره درصدد بودند به نوعی اعتقاد و باور خود را به ساحت ائمه اطهار نشان دهند. تعمیر صندوق قبلی کار برجسته‌ای به شمار نمی‌آمد در حالی که ساخت و نصب یک صندوق جدید به شکل بارزی می‌توانست تجلی ارادت و احترام ایشان باشد. از سوی دیگر بر اساس شواهد و مدارک موجود در دوره صفوی الواح سنگینی از جنس طلا تهیه و بر روی صندوق نصب شده است. با توجه به تاریخ ذکر شده برای نصب صندوق انوشیروان (قرن ششم هجری)، بعید به نظر می‌رسد این صندوق چوبی حتی با وجود تعمیر و مرمت، توانایی تحمل لوحه‌های سنگین طلایی را برای چند قرن دیگر^۱ داشته است. بر این اساس احتمال مرمت صندوق در دوره شاه عباس نمی‌تواند صحت داشته باشد خصوصاً این که مدعیان این نظر، ادله محکمی در این خصوص ارائه نکرده‌اند.

۳-۱ شکل ظاهری صندوق عباسی

در توصیف صندوق عباسی آمده است، صندوق دارای الواح زرینی بوده که در عهد صفویه تهیه و بر روی آن نصب شده است. مطابق امضای موجود در این آثار، متن کتیبه‌های طلا را علیرضا عباسی^۲ نوشته و استاد مست علی زرگر آن را بر ورقه‌های طلای خالص حکاکی کرده است (نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۶ - ۱۹). اکثر منابع افزون بر این توصیفی از شکل ظاهری صندوق عباسی ارائه نمی‌کنند. اما در کتاب زندگانی حضرت امام علی بن موسی الرضا(ع) از قول محمد حسین حجار باشی، توضیحاتی ارائه شده که بیانگر ابعاد صندوق عباسی است.

حجار باشی در این زمینه می‌گوید، در سال ۱۳۰۹ ش از طرف محمد ولی اسدی، نیابت تولیت آستان قدس رضوی، مأمور شدم تا صندوق جدیدی را برای مرقد امام تهیه کنم. بنابراین با دستور کتبی وی، قرار شد تا بازدید از صندوق عباسی داشته باشم. برای اندازه‌گیری صندوق به اتفاق حاج میرزا احمد کفائی، کلیدار ضریح، آیت الله حاج سید صدر الدین صدر و حاج محمد رضا، معمار آستانه، به داخل ضریح مشرف شدیم. صندوق مزبور از چوب گلابی ساخته شده و روی آن به قطر یک میلی متر با طلا تذهیب شده بود. در قسمت پایه پایین آن اسم شاه عباس کبیر با طلا منقوش شده بود. صندوق از دو

^۱. صندوق عباسی تا سال ۱۳۱۱ ش بر روی مرقد امام رضا(ع) قرار داشته است. احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۶.

^۲. از استادان خط ثلث و نسخ در عهد صفوی. سهیلی خوانساری، ۲۵-۳۰.

طرف به کلی پوسیده بود. بنابراین آن‌ها را از یک طرف که سالم بود اندازه گرفتیم. طول آن ۲/۱۹ سانتی متر، و عرض آن ۱/۱۰ سانتی متر و ارتفاعش ۱/۱۰ سانتی متر بود (اصفهانی، ۱۳۴۵: ۱۵۳/۲). علاوه بر این در سندی مربوط به دوره افشاریه (جمادی الاول سال ۱۱۶۱ق)، توصیف دقیق و کاملی از چهار عدد قبه^۱ که در این زمان روی صندوق نصب شده، ارائه گردیده و آمده است: حاجی علیقلی جواهر با اطلاع میرزا محمد ابراهیم متولی آستان قدس، مقدار ۲۱۸۴ مثقال و چارک طلا و جواهر به مبلغ ۲۶۲۶ تومان و ۲۰۰۰ دینار را تحویل میر محمد جعفر، تحویلدار آستانه داده است تا چهار عدد قبه^۲ مرصع^۳ به جهت چهار گوشه صندوق تهیه و روی صندوق نصب نماید. در همین سند در مورد شکل قبه^۴ ها توضیح داده شده و آمده، قبه^۵ ها از جنس طلا و مرصع به الماس، یاقوت، زمرد و لعل است و در سر هر یک از این قبه^۶ های ساده صیقلی، چهار مدخل وجود دارد که مرصع به الماس و یاقوت بوده و در شکم قبه^۷ نیز چهار ترنج، چهار مدخل و چهار هیكلی،^۸ مرصع به الماس، یاقوت، زمرد و لعل نصب است. در این سند میزان جواهرآلات قبه^۹ ها (الماس، لعل، زمرد و یاقوت) ۲۷۰ مثقال و دو نخود و ربع، معادل ۲۱۵۰ تومان و ۲۰۰۰ دینار و میزان طلا آلات آن ۴۷۶ مثقال و کسری معادل ۱۹۰۴ تومان برآورد شده است (تصویر ۱) (سازمان کتابخانه‌ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۹۲۴۹، ۱ - ۲).

سند دیگری مربوط به دوره قاجاریه و سال ۱۲۷۴ق، ذکری از قبه^{۱۰} های سر طوق اطراف صندوق مطهر به میان آورده، این مطلب نشان می دهد ۱۱۴ سال پس از نصب قبه^{۱۱} ها در روی صندوق، آن‌ها هم‌چنان در محل خود باقی بوده اند. (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۴۰۰۳۷، ۴).

۲-۳ کتیبه های صندوق عباسی

با وجود صدمات وارده بر صندوق و کتیبه های آن، در حال حاضر از صندوق عباسی ۲۱ عدد کتیبه طلایی به خط ثلث و نستعلیق از علیرضا عباسی در موزه و خزانه آستان قدس باقی مانده که شرح مختصر آن به شرح ذیل است:

۱. قبه: برآمدگی هر چیز را گویند. هرچه مثل گنبد سازند. رک: دهخدا، ذیل واژه قبه.

۲. مرصع: دُر نشانده، دانه نشان، آنچه که در آن جواهرات به زر نشانده باشد. دُر نشانده به جواهر. رک: دهخدا،

ذیل واژه مرصع.

۳. هیكلی: منسوب به هیكل، حمایلی. رک: دهخدا، ذیل واژه هیكلی.

- کتیبه های آیه الكرسی به خط ثلث، در ابعاد $۱۹/۵ \times ۱۳۳$ سانتی متر، شش عدد، موجود در موزه (تصویر ۲).

- کتیبه های فارسی شعر و متن به خط نستعلیق در ابعاد $۱۹/۵ \times ۸۸/۵$ سانتی متر، شش عدد لوح شعر و دو عدد لوح متن، جمعاً هشت عدد لوح، موجود در موزه (لازم به توضیح است این الواح شامل سه بیت شعر در مدح حضرت رضا(ع) است که دو بیت نخست منسوب به شیخ بهایی و بیت سوم متعلق به مولانا محمد ولی دشت بیاضی شاعر و ادیب قرن دهم است و دو لوح آخر نیز به سفارش دهنده یعنی شاه عباس صفوی اشاره دارد).
- کتیبه های نام زرگر، به خط نستعلیق، شکل یک لوح پنج ضلعی، یک عدد، موجود در موزه.

- کتیبه های صلوات خاصه به ابعاد $۱۹/۵ \times ۱۳۳$ سانتی متر، شش عدد، موجود در خزانه (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۴۳۴۱، ۲).

گفتنی است تاریخ مندرج در روی کتیبه های باقیمانده از صندوق عباسی سال ۱۰۱۱ و ۱۰۱۲ را نشان می دهد در حالی که ساخت صندوق مربوط به ۱۰۲۲ ق است. این احتمال وجود دارد، اختلاف زمانی پدید آمده بین خطاطی و فلز کاری کتیبه ها با نصب صندوق، مربوط به طولانی شدن روند ساخت صندوق و یا تغییراتی باشد که در روضه منوره پدید آمده است (نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۶ - ۱۹).

۳-۳ وضعیت صندوق عباسی در دوره های افشاریه و قاجار

منابع کتابخانه‌ای از وضعیت صندوق از هنگام نصب تا برچیده شدن، اطلاعات چندانی به دست نمی دهند.^۱ اما اسناد آرشیوی به نکات قابل توجهی در این زمینه اشاره دارند. سندی از دوره افشاریه (سال ۱۱۸۰-۱۱۸۱ق) ضمن پرداختن به صندوق و این که تمام آن طلا گرفته شده به این مطلب اشاره دارد که بخشی از این طلا ها از صندوق کنده شده و کسری پیدا کرده است (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۶۸۱۲، ۱۰). به گواهی اسناد در دوره قاجار در سال ۱۲۵۳ ق مبلغ ۶ تومان و پنج هزار و ششصد و بیست و پنج دینار صرف تعمیر عتبه^۲ صندوق مطهر می شود (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۸۲۵۷، ۱). ۲۲ سال بعد

^۱ - تنها مورد اشاره منتخب التواریخ است که بر این نکته اذعان دارد که کتیبه های طلا در طی سه قرن بعد از ساخت هم چنان بر روی صندوق قرار داشته است. خراسانی، ۱۳۸۲: ۶۴۰.

^۲ - عتبه: آستانه در، درگاه رک: معین، ذیل واژه عتبه.

یعنی سال ۱۲۷۲ ق مقدار هشت پارچه طلا و پنج عدد میخ طلا به وزن پنج مثقال و ۱۴ نخود و نیم تحویل رجب علی زرگر می شود که آن را برای تعمیر و بازسازی صندوق مورد استفاده قرار دهد (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۲۹۲۳۹، ۴۶). پس از این مجدداً در سال ۱۲۷۴ ق، حاجی رجب علی، زرگر آستانه از بابت ۱۵ مثقال و شش نخود طلایی که در اختیارش گذاشته‌اند اقدام به ساخت صفحه طلا برای تعمیر صندوق می کند؛ ضمن آن که مقرر می شود صفحات طلا در جعبه‌ای قرار داده شده و در داخل ضریح گذاشته شود (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۴۰۰۴۸، ۴ و ۸ - ۹). ۲۱ سال بعد مجدد در اسناد به موضوع تخریب و پوسیدگی صندوق اشاره می‌شود، این که تکه‌هایی طلایی از صندوق جدا شده و آن را به ابوالحسن رضوی، تحویلدار خاصه آستانه، سپرده‌اند (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۰۰۳۳، ۱۰۵). ادامه این روند امنای آستان قدس را و می دارد به صورت جدی تری به تعمیر و مرمت صندوق بیندیشند. در جمادی الآخر سال ۱۳۰۵ قمری به حاجی محمد، تحویلدار آستانه، دستور داده می شود مبلغ ۲۰ تومان برای تهیه طلا به حاجی رجب علی زرگرباشی بدهد تا وی طلا خریده و آن را تبدیل به صفحه‌ی طلا کند و هنگام تنظیف ضریح مطهر نزد میرزا بابا معتمد التولیه، مستوفی آستانه حاضر و آماده باشد تا چنان چه در طلای صندوق کسر و نقصانی مشاهده شد، مورد استفاده قرار گیرد (تصویر ۳) (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۱۵۲۵۹، ۵ - ۶ و سند شماره ۱۵۸۸۹، ۴). همه این شواهد گویای فرسودگی و اضمحلال صندوق و تلاش برای حفظ و مرمت آن در این دوران است تلاشی که تا ابتدای دهه دوم حکومت پهلوی اول نیز ادامه می یابد.

۳-۴ اقدامات نافرجام برای تعویض صندوق عباسی

در زمان محمد ولی اسدی،^۱ موضوع فرسایش و پوسیدگی صندوق مورد توجه جدی قرار می‌گیرد. او برای تهیه و ساخت صندوق جدید چندبار با افرادی مکاتبه می کند. بار اول و دوم در سال های ۱۳۰۶ و ۱۳۰۸ ش و مرتبه سوم در سال ۱۳۰۹ ش است. او ابتدا در سال ۱۳۰۹ موضوع خرابی صندوق را با رضا شاه پهلوی در میان گذاشته و اجازه شفاهی وی را مبنی بر مرمت و اصلاح آن دریافت می‌کند (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۵۹). در سال ۱۳۰۸ ش در بخشی از مکاتبه اسدی با فردی به نام شیخ محمد شوشتری آمده است: «... البته در نظر عالی است که در سال ۱۳۰۶ همین موقع تمنی نموده بود برای صندوق

^۱ - نیابت تولیت آستان قدس رضوی در فاصله سال های ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۴ ش.

داخل ضریح منور حضرت ثامن الائمه روحی فداه مساعدتی بفرمایید و مساعدت مزبور را آنچه مقدماتی بود به عمل آوردند لکن نظر بپاره ملاحظات سفارش آن به تأخیر افتاد و اکنون که ملاحظات مرتفع گردیده اینک نقشه مرسوله را عودت داده تمنی می شود بفرمائید با چوب ...^۱ که خود جنابعالی مزیت آن را بر چوب های دیگر تصدیق فرموده اید به ابعاد مفصله ذیل تهیه نمایند. طول دو زرع و دو گره، عرض یک زرع و سه گره، ارتفاع یک زرع و سه گره^۲. نقشه ارسالی اگر چه بد نیست لکن هرگاه سعی شود از این بهتر باشد البته مناسب و به موقع خواهد بود...» در ادامه او تأکید می کند که فوری دستور تهیه آن را به نجار مسلمان بدهید که هرچه زودتر به مشهد برسد، چرا که فقط در اواخر سال می توان نصب نمود و اگر پانزده روز قبل از نوروز نرسد کار به سال دیگر محول می شود...» (تصویر ۴) (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۶۶۷۴۷، ۳).

یک سال بعد مجدد مکاتباتی با فرد دیگری به نام حاجی محمد غضنفر یزدی انجام می شود، مقرر می گردد صندوقی با همان ابعاد مشخص شده قبل تهیه گردد، منتهی این بار سفارش خرید صندوق از طریق تجارت خانه فرد یاد شده و از شهر بمبئی در هند است (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۶۷۱۵۲، ۲ و ۴-۶). وقایع سال‌های بعد نشان می دهد این اقدامات و پیگیری ها به نتیجه نرسیده است زیرا صندوق جدیدی با ابعاد یادشده بر مرقد امام نصب نمی شود.

۳-۵- برداشتن صندوق و جداکردن کتیبه های طلا

موضوع صندوق و پوسیدگی رو به افزایش آن موضوع مهم و غیر قابل اجتنابی بود. اسدی مدتی به جهات مختلف و از روی احتیاط اقدامی نکرد تا آن که پوسیدگی صندوق به قدری ظاهر گشت که اگر مبادرت به اقدام نمی شد، صندوق از هم متلاشی می شد و این موضوع صورت خوشی نداشت (شوشتری، ۱۳۲۳: ۱). او مجدد در سال ۱۳۱۱ ش گزارش مشروحو از وضعیت صندوق تهیه و برای رضاشاه پهلوی ارسال می کند و اجازه کتبی شاه را برای تعویض صندوق در ۳۰ آبان ۱۳۱۱ ش دریافت می کند (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۵۹). در ابتدا تصمیم گرفته می شود صندوق به طور کامل برداشته شده و به موزه منتقل شود و

^۱ - واژه ناخواناست.

^۲ - ابعاد این صندوق در سند دیگری بر اساس یارد انگلیسی تعریف و به شرح ذیل ارائه شده است: طول ۷ فوت و ۳ اینچ، عرض ۴ فوت و نیم اینچ و ارتفاع ۴ فوت و نیم اینچ. سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۶۷۱۵۲، ۵.

در آن جا در محفظه ای شیشه ای قرار داده شود تا مورد بازدید عموم قرار گیرد. اما در زمان برداشتن معلوم می شود ارکان صندوق پوسیده و چوب های آن در اثر رطوبت به کلی فاسد شده است و دلیل پابرجا ماندنش تا آن زمان، همان ورقه های طلایی بوده که روی آن کوبیده اند (همو، ۶۰). نظر به این که لازم بود طلا و نقره صندوق از چوب های پوسیده تفکیک و میزان آن مشخص شود، اسدی از تعدادی از علما، رجال برجسته مهم مشهد و رؤسای ادارات و مقامات دولتی دعوت به عمل آورده و از جمع آن ها کمیونی تشکیل می دهد تا تحت نظر ایشان اجزاء صندوق تفکیک و طلاها و نقره ها توزین شود. برخی از اعضای کمیسیون عبارت بودند از: آیت الله حاج حسین قمی، حاج سید صدرالدین صدر، حاجی میرزا احمد آیت الله زاده، شیخ محمد علی، خادم ضریح، حاجی عبدالعلی، زرگرآستانه، حاج ناظم شهابی، رئیس تشخیص عایدات آستان قدس، لطف علی قویم، رئیس حسابداری آستان قدس و دیگر مقامات دولتی هم چون رئیس نظمی، رئیس پست و تلگراف و تلفن، پیشکارمالیه و .... (عطاردی، ۱۳۷۱: ۶۷/۱؛ مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۰ و ۶۳).

در شب ۲۹ رجب مطابق هشتم آذر ۱۳۱۱ ش صندوق عباسی برداشته شده و به یکی از عمارات حرم مطهر منتقل می شود. در هشت جلسه ای که این کمیسیون یاد شده تشکیل می دهد علاوه بر طلاهای صندوق، طلا و نقره ضریح و شبکه سیمی فوق ضریح نیز تجزیه و توزین می شود (تصویر ۵).

علی مؤتمن به استناد آخرین صورت جلسه این کمیسیون که در تاریخ ۳۰ دی ماه ۱۳۱۱ ش تنظیم شده، می نویسد: «در جمع وزن طلاهای مذکوره ۳۴۴۹۰ مثقال و جمع نقره ۲۵۱۵۲ مثقال است، از جمع طلاها مقدار ۵۱۸ مثقال و ۲۰ نخود ورقه هایی است که قسمتی سابقاً و به مرور و قسمتی در اولین شب برداشتن صندوق (بشرح مندرج در سوادراپرت منضمه ذیل نمره ۲) از چوب های پوسیده ضریح^۱ به خودی خود مجزا شده و ریخته بوده است که جمع آوری و تحویل خزانه شده ...» (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۳). در جای دیگر مؤتمن مجموع طلاهای روی صندوق را ۲۷۳۷۸ مثقال و ۱۲ نخود ذکر کرده است که تماماً در چند صندوق آهنی جا داده شده و پس از مهر و موم توسط اعضای کمیسیون به داخل ضریح منتقل می شود (همو، ۶۵؛ سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۹۶۵۹۱، ۲).

^۱ - نویسنده به اشتباه در این جا واژه ضریح را به کار برده است و منظور همان صندوق است.

پس از این عموم علما و حاضران در جلسه نظر می دهند که چون طلا و نقره های صندوق و ضریح بر اساس موازین شرع، وقف مخصوص قبر مقدس امام است از آن ها در جهت تهیه و ساخت ضریح جدیدی استفاده شود و دو ضریح فولادی و مرصع که ضرورتی ندارد برچیده شود. این موضوع در طی گزارشی از سوی اسدی با دربار پهلوی در میان گذاشته می شود. شاه با ساخت ضریح جدید به صورت شیر و شکر (از طلا و نقره) موافقت می کند و مقرر می شود نقشه و میزان هزینه های آن برآورد و ارسال شود. از سوی دیگر استاندار وقت خراسان،^۱ نیز مکاتبه ای با دربار انجام داده و درخواست می کند که اجازه داده شود تا قطعاتی از طلای صندوق شاه عباسی که دارای خطوط و نقوش قدیمی است از مجموع طلاهای ضبط شده در ضریح خارج و به موزه آستان قدس منتقل گردد. در پاسخی که توسط رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی به مکاتبه اسدی، نیابت تولیت وقت آستان قدس ارسال می شود به این درخواست پاسخ داده می شود: «...لازم است معلوم فرمایید که مصارف ضریح جدید بدون صرف قطعات تاریخی مزبور از بقیه نقره و طلای ساده صندوق تأمین خواهد شد که نفایس مزبور در موزه گذاشته شود، یا باید از طلای آن قطعات نیز استفاده شود...» (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۳ - ۶۴).

پس از این در جهت تهیه و ساخت ضریح شیر و شکر اقداماتی انجام می شود. شوشتری^۲ در این باره نوشته است: «...این جانب اغلب زرگرهای متخصص تهران را به مشهد دعوت و آنها نیز اجابت کرده و به مشهد آمدند و هریک نظریه خود را اظهار و حاضر به انجام وظیفه گردیدند و حتی زرگرهای اصفهان مشارکت کرده حتی نمونه فلزی هم ساخته که فعلاً در آستانه موجود و آن نقشه و نمونه تصویب گردیده بود متأسفانه در اثر پیش آمد واقعه خراسان^۳ که منجر به کشتار بی حساب گردید و منتهی به قتل مرحوم اسدی شد موضوع را به تأخیر انداخت» (شوشتری، ۱۳۲۳: ۱).

۳-۶- فروش طلای صندوق

^۱ - استاندار خراسان در این زمان فتح الله پاکروان است.

^۲ - سید محمد علی شوشتری بنا به توضیحات خود در زمان محمد ولی اسدی، رئیس تفتیش آستان قدس و

یکی از اعضای کمیسیون تعویض و انتقال صندوق بوده است. شوشتری، ۱۳۲۳: ۱.

^۳ - منظور از واقعه خراسان اشاره به واقعه مسجد گوهر شاد در غائله کشف حجاب در مشهد است.

شواهدی موجود است که نشان می‌دهد بین محمد ولی اسدی و فتح الله پاکروان اختلافات عمیقی وجود داشته است. اسناد و نامه‌های مبادله شده بین استاندار و دربار مشخص می‌کند، پاکروان با گذاشتن طلاهای صندوق در داخل ضریح مخالف بوده، ولی اسدی به عنوان نیابت تولیت با این نظر موافق بوده است. پس از اعدام اسدی در ۱۳۱۴ ش، پاکروان با حفظ سمت، نیابت تولیت آستان قدس را بر عهده می‌گیرد. او در سال ۱۳۱۶ ش طلاهای داخل ضریح را که در پنج صندوق آهنی لاک و مهر شده بود به اضافه مقادیر دیگری از طلا و نقره موجود در آستانه، یک جا به تهران ارسال و به بانک ملی ایران تحویل می‌دهد (عطاردی، ۱۳۷۱: ۶۹/۱ - ۷۰).

در سندی مربوط به ۱۹ دی ماه ۱۳۱۶ ش، درباره توزین طلاها آمده است، که حسب ابلاغ دفتر مخصوص شاهنشاهی، پنج صندوق طلای متعلق به آستان قدس، موجود در ضریح مطهر، باز شد و با ترازویی که از بانک ملی آورده بودند، توزین شد. صندوق شماره یک ۶۵۲۹ مثقال، صندوق شماره دو ۷۴۲۷ مثقال و ۶ نخود، صندوق شماره سه ۵۲۸۷ مثقال، صندوق شماره چهار ۶۷۴۲ مثقال و ۶ نخود (محتوی صفحات و قطعات کوچک طلا و شبکه‌های کتیبه)، در صندوق شماره پنج نیز وزن خورده طلاها و شبکه‌های اطراف کتیبه ۳۷۷۶ مثقال و وزن کتیبه‌های خط علیرضا عباسی ۵۰۰۰ مثقال. وزن کلی صندوق شماره پنج ۸۷۸۶ مثقال و وزن کلی پنج صندوق نیز ۳۴۷۷۱ مثقال و ۱۲ نخود برآورد شد و مجموع طلاهای فوق‌الذکر تحویل یحیی بیدار، رئیس بانک ملی شهر مشهد و علی اکبر نیک بخت عضو اعزامی بانک ملی تهران گردید.^۱ به درستی مشخص نمی‌شود طلاها به چه قیمتی به فروش می‌رسد. اما برخی معتقدند که این طلاها به مبلغ هفتاد تومان و کسری به بانک فروخته شده است (شوشتری، ۱۳۲۳: ۴).

سال ۱۳۱۸ ش از پول طلاها و نقره‌های یاد شده، پاکروان، املاک مزروعی را در شهرستان درگز (که دولت در قبال املاک فارس به خوانین قشقایی داده بود) به مبلغ ۳۹۰ هزار تومان برای آستان قدس خریداری می‌کند (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۸). موضوع فروش طلاهای صندوق و ضریح تا مدتی در میان مردم شایعاتی را ایجاد می‌کند

^۱ - این سند به امضاء پاکروان، نیابت تولیت آستان قدس، ایرج مطبوعی، فرمانده لشکر شرق، رئیس عدلیه خراسان، پیشکار مالیه خراسان، رئیس کتابخانه آستان قدس، رئیس خزانه، رئیس دایره درآمد آستان قدس، رئیس دفتر نیابت تولیت و مأمور حمل طلاها به تهران رسیده است. سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۱۳۴۱، ۳ و ۵.

از جمله این که پاکروان ۳۶ مثال از طلاهای داخل ضریح را برداشته است (کتیبه‌های طلایی آستان، ۱۳۲۴: ۱). بعد از شهریور ۱۳۲۰ش که قدرت پهلوی رو به ضعف می گذارد، آستان قدس در صدد بر می آید تا این طلاها را از بانک پس بگیرد (عطاردی، ۱۳۷۱: ۷۱/۱). در نهایت در ۳۰ خرداد ۱۳۲۳ش ماده واحده ای در مجلس شورای ملی تصویب می شود که طی آن به هیئت نظارت اندوخته اسکناس اجازه می دهد تا تنها کتیبه های علیرضا عباسی را در قبال دریافت معادل طلا به آستان قدس بازگرداند (انتقال کتیبه های خط علیرضا عباسی، ۱۳۲۳: ۱). کتیبه ها در سال ۱۳۲۴ش چند روزی جهت بازدید عموم در موزه ایران باستان تهران به معرض نمایش گذاشته می شود (کتیبه های طلایی آستان، ۱۳۲۴: ۱). سپس در تاریخ ۸ خرداد ۱۳۲۵ش در طی مراسم و تشریفات خاصی با هواپیما به مشهد منتقل می شود تا در موزه آستان قدس نگهداری شود (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۶۶؛ بازگرداندن کتیبه های طلا، خرداد ۱۳۲۵، ۱).

در گزارشی که علی مؤتمن به آن استناد می کند، آمده است، کتیبه های طلایی خط علیرضا عباسی به مبلغ ۲۳۱۴۷۳۹ ریال توسط دربار از بانک خریداری و به آستان قدس بازگردانده شد. در این گزارش وزن کتیبه ها ۲۳ هزار و ۴۴۳ گرم و ۷۰ سانتی گرم ذکر شده است (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۶).

۴- صندوق سنگی

سال ۱۳۰۸ش حاج حسین حجارباشی زنجانی^۱ از طرف رضا شاه پهلوی مأمور می شود که برای حجاری ساختمان آرامگاه فردوسی به مشهد بیاید (اصفهانی، ۱۳۴۵: ۱۵۵/۲). اسدی نیز در سال ۱۳۰۹ش موضوع پوسیدگی و خرابی صندوق عباسی را با شاه در میان می گذارد و اجازه شفاهی او را برای مرمت صندوق دریافت می کند. با دستور کتبی اسدی، حاج حسین حجارباشی مأمور بازدید از صندوق عباسی و ساخت صندوق جدید از سنگ

---

^۱ - حاج حسین حجارباشی زنجانی، خادم کشیک سوم آستان قدس، فرزند استاد محمد حجارباشی بود. پدرش سنگ قبر ناصرالدین شاه را حجاری کرده بود و خودش نیز علاوه بر انجام امور حجاری قصر سعد آباد، حجاری پایه های اطراف و بنای مقبره فردوسی را انجام داد. استاد حسین خان زنجانی، ۱۳۱۱: ۱.

مرمر برای مرقد مطهر امام می‌شود.^۱ کار تهیه صندوق سنگی مضجع مطهر امام رضاع)، دو سال به طول می‌انجامد. در سال ۱۳۱۱ش اسدی گزارش می‌دهد که سنگ‌های مرممر مناسبی از معدن شاندیز توسط حاج حسین حجار باشی کشف شده و وی به خرج خود صندوق سنگی تهیه و آماده کرده است (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۵۹). در مورد خصوصیات این صندوق آمده است، سنگ آن از جنس مرممر و به رنگ سبز لیمویی بوده و طوری صیقلی شده بود که مانع نور نشود. طول آن ۲/۱۰ سانتی متر، ارتفاع ۹۵ سانتی متر و مرکب از ۱۴ قطعه سنگ بود. در ضلع شمالی و جنوبی هریک سه قطعه سنگ، ضلع شرقی و غربی هر یک، یک قطعه و برای روی صندوق نیز از یک قطعه سنگ استفاده شده بود. در زیر صندوق نیز دورتادور پایه‌ای از جنس همان سنگ به قطر ۱۲ سانتی متر در ۱۵ سانتی متر گذاشته بودند و در داخل صندوق مرممر روی قبر مبارک (سطح زمین) هم از دو عدد سنگ معدن خلج^۲ استفاده شده بود (مهران، ۱۳۳۹: ۳-۱۹). در این صندوق روی یکی از این سنگ‌ها اشعاری به این مضمون نقش شده بود:

مرقداً قد حباه الالاه	علی طاول الفرقدا
عنده الممکنات غدت	خضعاً خشعاً سجداً
شادهه الله قبله وفی	الظاهر الیوم قد شیدا
تم فی عهد سلطانتا	الپهلوی مبیدا العدا
جددوه فقل ارخو	الرضا قبره جددا ^۳

این اشعار، حکایت از ترمیم و تجدید صندوق داشت (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۷). از دیگر ویژگی‌های این صندوق وجود چراغ برقی ۵۰۰ شمعی در داخل آن بود که سبب می‌شد صندوق جلوه و شکوه خاصی پیدا نماید (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۸). البته این چراغ همواره

^۱ - حجارباشی اجازه می‌خواهد که خودش سنگ را انتخاب و وجه آن را پرداخت کند که مورد قبول واقع می‌شود. اصفهانی ۱۳۴۵: ۱۵۶/۲.

^۲ - معدن خلج در کوه‌های خلج در شش کیلومتری جنوب شرقی مشهد واقع شده و دارای انواع سنگ‌های مرممر است. رک: www.news.aqr.ir

^۳ - این اشعار توسط سید صدرالدین مجتهد (متوفی ۱۳۲۳ ش) سروده شده است. عبارت «الرضا قبره جددا» نیز به حساب حروف ابجد، عدد ۱۳۵۱ است که اشاره به تاریخ تجدید صندوق به هجری قمری دارد.

روشن نبود و در مواقع خاص هم چون شب‌های میلاد پیشوایان دینی، جهت روشن کردن آن اقدام می‌شد (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۱۰۰۰۰۳، ۸).

در جریان نصب صندوق سنگی تصمیم گرفته می‌شود که ضریح طلاکوب^۱ به کلی برداشته و داخل ضریح نیز تسطیح و تعمیر شود. از آن جایی که انتقال صندوق به داخل ضریح ممکن نبود، مقرر می‌شود ضریح مرصع نیز مقداری از سطح زمین بلند شود.^۲ انجام این کار باعث می‌شود که از ۲ آذر ماه درب روضه منوره به استثنای رواق‌ها بسته شود. در ۹ دی ماه ۱۳۱۱ ش کار نصب صندوق به اتمام می‌رسد و طی مراسم خاصی درهای حرم گشوده و پس از آن به حجار باشی و تعدادی از کارگران خلعت اعطا می‌شود (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۲ - ۶۳). این صندوق تا سال ۱۳۷۹ ش بر مزار امام نصب بود تا این که در جریان تعویض ضریح چهارم برجیده و به جای آن سنگ مرمر سبز رنگی نصب می‌شود (آرمین، ۱۳۸۰: ۴۰ - ۴۷).

موقوفه صندوق

منابع مختلف تاریخی، خصوصاً اسناد اشاره‌ای به وجود وقف نامه یا موقوفه‌ای خاص برای صندوق مطهر ندارد. اما بررسی وقف نامه‌های موجود در مدیریت موقوفات آستان قدس حاکی از آن است که در اوایل دوره قاجار (سال ۱۲۴۳ق) دو نفر از بانوان نیکوکار به نام‌های بی‌بی خوردو و سرورجان خانم یک باب کاروان‌سرا را در شهر هرات، مشهور به کاروان سرای میرزا جانی خان به همراه کل متعلقات آن شامل بهاربند،^۳ طویله و قپان^۴ بر صندوق مرقد امام رضا(ع) وقف کرده‌اند. این تنها وقف‌نامه‌ای است که موضوع آن اختصاص به صندوق حرم رضوی دارد.^۵ در بخشی از این وقف نامه آمده است «... آنچه از کاروان سرای

^۱ - منظور ضریح شاه طهماسب است.

^۲ - در زمان بلند کردن ضریح و نصب صندوق چند عکس با حضور مقامات کشوری و لشکری برداشته می‌شود.

سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۹۷۳۰۱، ۹ و ۱۱.

^۳ - بهاربند: مکان تابستانی که بالای آن باز باشد و شبها اسبان را در آن جا بندند. رک: دهخدا، ذیل واژه بهاربند.

^۴ - قپان: کپان و آن ترازویی است که یک پله دارد و به جای پله دیگر سنگ از شاهین آن آویزند. (دهخدا، ذیل

واژه قپان).

^۵ - طبق اظهارات آقای زاهدی نوقایی از کارشناسان اداره موقوفات آستان قدس رضوی این موقوفه دیگر در

اختیار آستان قدس رضوی نیست.

مذکور به عمل آید خرج و تعمیر صندوق مطهر نمایند و حافظی که هر روزه یک حزب قرآن تلاوت نماید و ثواب آن را به روح مطهر جناب حضرت قربت نماید». در این وقف نامه تولیت موقوفه در زمان حیات واقفان به میرزا عسکری^۱ تفویض گردیده و پس از او به اولاد مذکور وی و در صورت انقراض اولاد به فرزندان دختر وی سپرده شده است. هم چنین در این وقف نامه تأکید شده، چنانچه نسل اولاد اناث متولی منقرض گردید، تولیت این موقوفه باحاکم شرع مشهد مقدس باشد (مدیریت موقوفات آستان قدس، وقفنامه شماره ۱۴۱).

پوشش‌های روی صندوق

بررسی منسوجات موجود در خزانه و موزه آستان قدس و اسناد آرشیوی متعدد نشان می‌دهد که بارگاه رضوی از معدود مراکز مذهبی در جهان اسلام است که از قرن‌ها پیش، برای حفظ و تزئین مرقد آن از صندوق پوش استفاده می‌شده است. صندوق پوش پارچه ای است که برای تزئین و آراستن صندوق مورد استفاده قرار می‌گیرد و شامل دو نوع صندوق پوش‌های حجم‌دار (مکعب مستطیل) و صندوق پوش‌های بدون حجم (مستطیل شکل) است (محسنی، شاهکارهای هنری، ۱۹).

اطلاعات پیرامون صندوق پوش‌های بارگاه رضوی را به دو بخش می‌توان تقسیم کرد: بخشی از این اطلاعات از اسناد آرشیوی و بخش دیگر از منسوجات و پارچه‌هایی که در موزه و خزانه آستان قدس نگهداری می‌شود، به دست می‌آید. در میان اسناد آرشیوی موجود در مرکز اسناد کتابخانه آستان قدس ۱۴ سند حاوی اطلاعات ارزشمندی از صندوق پوش‌هاست که قدیمی‌ترین آن به دوره افشاریه مربوط می‌شود.

۱- توصیف صندوق پوش‌ها

۱-۱- صندوق پوش دوره صفوی

قدیمی‌ترین پوشش صندوق مرقد امام رضا(ع) که در حال حاضر از آن در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، صندوق پوشی زربفت متعلق به سال ۹۵۲ ق است که به

۴- میرزا عسکری فرزند میرزا هدایت‌الله مجتهد در رجب ۱۲۱۱ ق به دنیا آمد. او بعد از پدر امام جمعه مشهد شد. وی بعدها به درخواست محمد شاه قاجار رساله‌ای در حدود قصاص و دیات نوشت. اودرجریان غائله سالارمدتی درزندان بود و سرانجام در ۱۲۸۰ قدرگذشت و دررواق پشت سربارک به خاک سپرده شد. زنگنه، ۱۳۸۲: ۳۱۹/۱ - ۳۲۰.

سفارش حاجی آسوار کالجار از اهالی لاهیجان، توسط میر نظام کاشانی در شهر رشت بافته شده است. این صندوق پوش مکعب مستطیل، در دو قطعه به صورت مجزا بافته شده و در نهایت به یکدیگر متصل شده است. قطعه اول به ابعاد ۲۱۹×۱۱۸ سانتی متر تشکیل دهنده سقف و قطعه دوم به ابعاد ۶۴۷×۱۲۰ سانتی متر تشکیل دهنده وجوه مکعب است. این صندوق پوش دارای طرح محرمات^۱ کتیبه دار است که حاشیه های پهن افقی به رنگ مشکی و الماسی طرح محرمات را قطع می کند. حاشیه مزین به سوره مبارکه فتح با خط ثلث بوده و دو بار در کل اثر تکرار شده است.

نوارهای عمودی طرح محرمات نیز با پهنای متفاوت در رنگ های آبی الماسی، قرمز، نباتی، طلایی و سبز روشن مزین به نقوش گیاهی و حرکات اسلیمی^۲ در برگرفته کتیبه های نام بانی، بافنده، تاریخ بافت، اسماء متبرکه و دعای ناد علی می باشد و هر یک به صورت واگیره در راستای نوار تکرار شده اند (تصویر ۶) (محسنی، ۱۳۸۶: ۷۲ — ۷۴). این صندوق پوش در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس نیز به طور کامل معرفی و توصیف شده است.^۳

۱-۲- صندوق پوش های دوره افشاریه

از صندوق پوش های دوره افشاریه دو سند در اختیار است. این اسناد که به فاصله سال های ۱۱۵۳-۱۱۵۲ ق بازمی گردد؛ قدیمی ترین منابع موجود در این زمینه است. در سند اول مجموعاً ۱۰ عدد از صندوق پوش ها و در سند دیگر اطلاعات توصیفی ارزشمندی از نه صندوق پوش ارائه شده است. توضیحات موجود در این اسناد نشان می دهد که یک مورد از آنها از جنس صدف و به صورت مشبک بوده و بقیه از پارچه های اطلس گلابتون دوزی شده، مخمل و یا از پارچه قلمکار^۴ بوده اند (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۹۳۴۲۵، ۲؛ سند شماره ۹۳۴۲۴، ۱).

^۱ - محرمات: جامه راه راه که یک راه سیاه و یک راه سفید دارد. پارچه خط دار الوان، جمع محرمه. رک: دهخدا، ذیل واژه محرمات.

^۲ - اسلیمی: نقش و نگارهایی با تصاویر دایره ای شکل و پیچ و خم دار. رک: انوری، ذیل واژه اسلیمی.

^۳ - رک: سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۹۴۰۴؛ سند شماره ۹۷۱۶۵، ۵۹.

^۴ - قلمکار: نوعی بافته الوان و رنگارنگ. پارچه ای که به روی آن نقش ها و گل ها با قلم نگاشته شده است.

رک: دهخدا، ذیل واژه قلمکار.

۳-۱-۳ صندوق پوش های عهد قاجار

بخش دیگر اطلاعات مربوط به پوشش صندوق، در اسناد دوره قاجار انعکاس یافته است. در قدیمی ترین سند این دوره که به سال های ۱۲۱۳-۱۲۱۲ ق باز می گردد به معرفی چهار ثوب^۱ صندوق پوش پرداخته شده است (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۷۵۸۱، ۱). یکی از قدیمی ترین صندوق پوش ها، پوششی مربوط به دوره فتح علی شاه قاجار است. صندوق پوشی با متن زری که در میان آن گل های ریز الوان بافته شده و دارای ترنج های قرمزی است که در اطراف آن اسماء الله به خط ثلث و نسخ به رنگ نقره بافته شده است. هم چنین در چهار گوشه صندوق پوش، چهار لچک وجود دارد که عبارت « یا ضامن الغربا و المساکین » روی آن نقش بسته است.^۲ این صندوق پوش در سال ۱۲۱۹ ق برای مرقد مقدس امام وقف گردیده و هم اکنون در موزه آستان قدس رضوی از آن نگهداری می شود (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۹۷۱۶۵، ۵). در اسناد مربوط به سال های ۱۲۶۲ و ۱۲۶۷ ق نیز به تعداد ۱۲ عدد صندوق پوش موجود در حرم اشاره شده است (تصویر شماره ۷) (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۹۴۰۴، ۳) و در سندی از سال ۱۲۸۲ ق، از صندوق پوشی مفتول دوز و پولک دوزی، نام برده شده که توسط ملکه ای از هندوستان تقدیم بارگاه رضوی شده است (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۲۸۹۷۹، ۲۳).

علاوه بر این ها، اسنادی از سالهای ۱۲۹۹، ۱۳۰۳، ۱۳۱۳، ۱۳۲۵ ق در دست است که نشان می دهد در این دوره مرسوم بوده در زمان تنظیف ضریح مطهر مقداری پارچه دوخته که نوعاً از جنس چلووار و موری بوده تهیه و روی صندوق می کشیده اند (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۲۲۷۰۶، ۱۱۳). هم چنین معمول بوده هر کس که پارچه سال قبل را به عنوان تبرک با خود می برده، موظف به پرداخت هزینه تهیه پارچه برای سال بعد بوده است (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۱۳۱۵۲، ۱۲). این عمل از آن جهت انجام می گرفته که در فواصل تنظیف و رفت و روب ضریح مطهر، گرد و غبار صندوق، صندوق پوش و اشیاء روی آن را کثیف و آلوده نسازد. آن گونه که از فحوای این اسناد بر می آید

^۱ - ثوب: لباس، پوشاک، پارچه دوخته شده. ر.ک: دهخدا، ذیل واژه ثوب.

^۳ - این صندوق پوش مستطیل شکل بدون حجم، توسط شخصی با نام محمد علی تهیه شده و کاتب خطوط آن

فردی به نام محمد جعفر است. محسنی، ۱۳۹۳: ۶۳.

این پارچه جزء اسباب و لوازم غبار روبی ضریح مطهر بوده که هر ساله تعویض می شده است (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۱۳۳۴۶، ۳). یاد آور می شود در این دوره در مواردی صندوق پوش مورد تعمیر و مرمت قرار می گرفته و با تهیه ملزومات مورد نیاز اقدام به مرمت آن می شده است.^۱

۱-۴- صندوق پوش های دوره پهلوی

معدود اسناد باقی مانده از دوره پهلوی اول حاکی از تعمیر و مرمت صندوق پوش های قدیمی و نفیس در آستان قدس است. در سندی از سال ۱۳۰۸ش به تهیه مخمل جهت دوره صندوق پوش، تهیه آستر و پرداخت اجرت رفوگر که صندوق پوش را با استفاده از پارچه ابریشم تعمیر نموده، اشاره شده است (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۴۵۱۸۴، ۵۷۹ - ۵۸۰). در زمان پهلوی دوم نیز سنت اهداء صندوق پوش از سوی مردم و علاقمندان به خاندان پیامبر دنبال شده و و صندوق پوش های نفیس و بعضاً معمولی تقدیم حرم رضوی شده است. در سندی از سال ۱۳۳۶ش به ۱۰ مورد از این صندوق پوش ها که از پارچه های مختلف تهیه و با انواع هنر های دستی تزیین شده اند، اشاره شده است (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۸۸۳۹۵، ۷ و ۱۲ و ۱۵ و ۲۷).

۲- انواع پوشش صندوق از نظر رنگ، جنس پارچه و نوع تزیینات

بررسی مجموع اطلاعات بدست آمده، نشان می دهد پارچه های مورد استفاده در تهیه صندوق پوش ها از دوره صفوی تا پایان پهلوی شامل پارچه های زربفت، مخمل، قطبی^۲، قلمکار، قناویز^۳، کرپ ساتین و کودری^۴ بوده است. پارچه مخمل بیشترین کاربرد را داشته و پس از آن به ترتیب پارچه های زربفت، اطلس، قلمکار، کرپ ساتین و ...

^۱- در سندی مربوط به سال ۱۲۹۰ق اشاره به تهیه ابریشم جهت لفافه زری روی صندوق مطهر شده است. سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۱۲۸۷۱، ۱.

^۲- قطبی: گیاهی که از آن رسن سازند. رک: دهخدا، ذیل واژه رسن.

^۳- قناویز: قسمی پارچه در دوره محمد شاه و اوایل ناصر الدین شاه. پارچه ای نخی که زمینه آن به رنگ های مختلف بوده و خطوطی از رنگی دیگر به موازات و به رنگی جز رنگ زمینه با فاصله های بسیار کم بر آن نقش کرده باشند. رک: دهخدا، ذیل واژه قناویز.

^۴- کودری: نوعی پارچه نخی بدون آهار و نسبتاً ارزان قیمت برای تهیه چادر نماز یا پیراهن معمولی. رک: انوری، ذیل واژه کودری.

بیشترین فراوانی را داشته اند. از نظر رنگ نیز صندوق پوش ها بیشتر به رنگ قرمز بوده و پس از آن از پارچه هایی به رنگ سبز، مشکی و سرمه ای برای تهیه پوشش صندوق استفاده شده است. افزون بر این دقت در مشخصات و توصیفات صندوق پوش ها نشان می دهد، برای زیبایی و تزیین این آثار هنری و مذهبی از انواع روش ها و هنرهای دستی بهره گرفته شده و از گلابتون دوزی، پولک دوزی، مفتول دوزی، یراق دوزی، گلدوزی و قلاب دوزی برای تزیین و آراستن پوشش های صندوق بهره گرفته شده است.

نتیجه گیری

در سایه باورهای دینی و تعصب و توجه شیعیان در طول زمان چندین صندوق بر مزار امام رضا(ع) ساخته و نصب شده است تا ضمن حفظ خاطره و یاد پیشوای هشتم، مقام و جایگاه ایشان هرچه بیشتر مورد تجلیل و تکریم قرار گیرد. تا چندی پیش تصور بر این بود که قدمت ساخت و نصب صندوق مرقد مطهر امام رضا(ع) به قرن ششم هجری بازمی گردد، اما تحقیقات اخیر نشان داده که سابقه نصب صندوق در بارگاه رضوی به قرن چهارم می رسد. گرچه اطلاعات پیرامون این موضوع بسیار اندک است ولی محتمل به نظر می رسد که ظهور آل بویه با علایق و تمایلات شیعی در شمال کشور در ایجاد و نصب این صندوق بی تأثیر نبوده است. ضمن آن که تجمع شیعیان و سادات در مجاورت مرقد امام در قرن چهارم می تواند از دیگر عوامل مؤثر در نصب صندوق باشد.

ظهور کرامتی از سوی امام رضا (ع)، سبب ساز نصب صندوق دیگری در نیمه قرن ششم هجری در بارگاه امام می شود، صندوقی چوبی با صفحات نقره که علی رغم دستبرد و چپاول متجاوزان، مدت پنج قرن (تا اوایل قرن یازدهم هجری) پابرجا می ماند و برای آن صندوق پوشی ارزشمند (در سال ۹۵۲ق) تهیه می شود. با قدرت گیری صفویان در ایران که خواهان رسمیت بخشیدن به مذهب تشیع بودند، مزارات و بقاع متبرکه و از جمله مرقد مطهر امام رضا(ع) مورد توجه خاص شاهان صفوی قرار می گیرد. بنابراین در سال ۱۰۲۲ق به دستور شاه عباس اول صفوی صندوقی چوبی با صفحات و میخ هایی از طلا ساخته و نصب می شود که در عهد حکومت افشارها، چهار عدد قبه مرصع بر آن اضافه می گردد. این صندوق در طی سه قرن حضور بر مرقد امام، بارها مورد تعمیر و بازسازی

قرار می‌گیرد تا آن‌که سرانجام در سال ۱۳۱۱ش با جدا کردن کتیبه‌های طلایی از آن، به کلی برج‌پیده شده و صندوقی سنگی، جایگزین آن می‌شود.

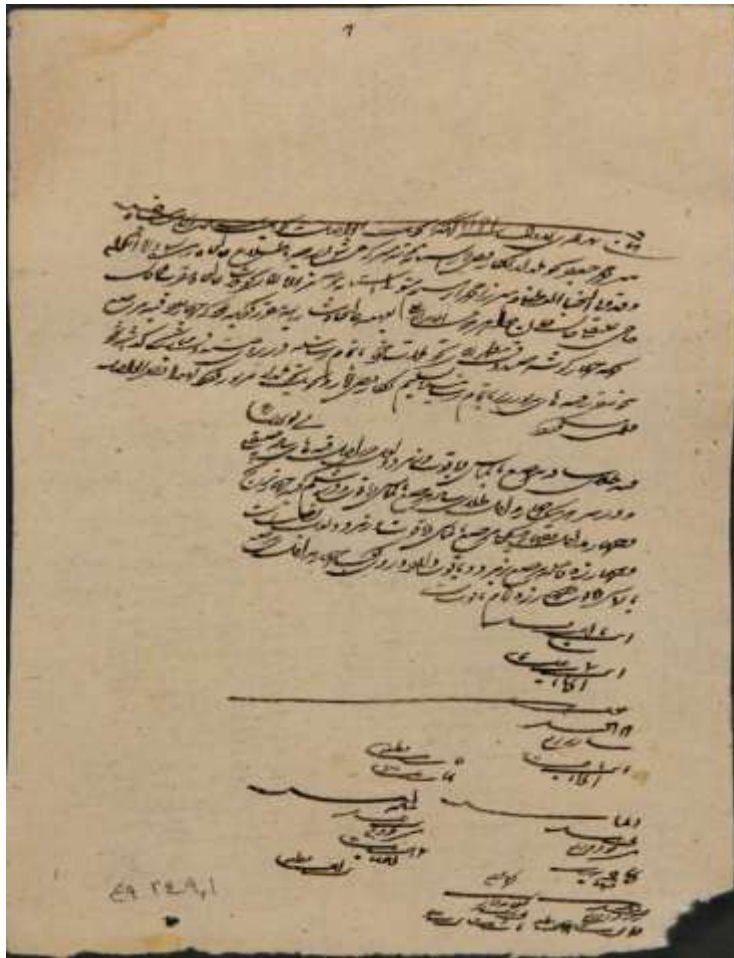
سال ۱۲۴۳ق موقوفه‌ای خاص برای تأمین مخارج مختلف ترمیم و بازسازی صندوق شکل می‌گیرد. گرچه وقف‌نامه مذکور، تنها موقوفه‌ای است که مصارف وقف آن به صندوق اختصاص دارد، اما همین یک مورد نیز کافی است تا بدانیم شیئی مانند صندوق که چندان در معرض دید نبوده، از نیات خیرخواهانه واقفان به دور نبوده است.

تهیه پوشش‌های تزئینی برای صندوق‌ها اقدامی است که محتمل به نظرمی رسد برای نخستین بار در کشور و در حرم مطهر رضوی صورت گرفته است، زیرا از نیمه قرن دهم هجری برای آراستن و حفاظت بیشتر صندوق‌ها از صندوق پوش برای آنها استفاده شده است.

۱. آرمین، منیژه، خرداد (۱۳۸۰): «*همراه با هنرمندان در آخرین روزهای نصب ضریح مطهر رضوی(ع)*»، پیام زن، سال یازدهم، شماره ۳.
۲. ابن اثیر، عزالدین علی بن الاثیر، (۱۳۵۳): *الکامل*، ترجمه ابوالقاسم حالت و دیگران، تصحیح مهیار خلیلی، تهران، علمی.
۳. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، (۱۳۴۸): *سفرنامه ابن بطوطه*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۳۶۶): *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)*، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیر کبیر.
۵. احتشام کویانیان، محمد، (۱۳۵۴): *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، آستان قدس رضوی.
۶. اصفهانی (عمادزاده)، عمادالدین حسین، (۱۳۴۵): *زندگانی حضرت امام علی بن موسی‌الرضا*، تهران، طبع کتاب.
۷. الفارسی، الحافظ ابوالحسن الغافر بن اسماعیل، (۱۴۰۳ق / ۱۳۶۲ش): *المنتخب الحافظ ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن الازهر الصریفینی، الحلقه الاولى من تاریخ نیشابور المنتخب من السياق*، قم، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه فی قم.
۸. انوری، حسن، (۱۳۸۱): *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، انتشارات سخن.
۹. خراسانی، ملا محمدهاشم، (۱۳۸۲): *منتخب‌التواریخ*، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، کتابفروشی اسلامیة.
۱۰. دامادی، محمود، (۱۳۷۴): *ابوسعید نامه در بیان شرح احوال و عقاید و افکار و روشن زندگانی ابوسعید ابوالخیر*، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۱. دانش، مهدی، (۱۳۶۸): *بررسی سیر تحول هنر ضریح سازی در ایران از صفویه تا کنون*، پایان نامه کارشناسی رشته صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.
۱۲. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷): *لغت نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، موسسه لغت نامه دهخدا.
۱۳. زنگنه، ابراهیم، (۱۳۸۲): *مشاهیر مدفون در حرم رضوی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۴. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، *اسناد شماره* ۴۰۰۳۷، ۳۴۳۴۱، ۳۶۸۱۲، ۳۸۲۵۷، ۲۹۲۳۹، ۴۰۰۴۸، ۳۰۰۳۳، ۱۵۲۵۹، ۴۹۲۴۹

- ۱۵۸۸۹، ۶۶۷۴۷، ۶۷۱۵۲، ۹۶۵۹۱، ۱۰۰۰۰۳، ۴۲۸۵۸، ۹۳۴۲۵، ۹۷۱۶۵،
۳۷۵۸۱، ۳۹۴۰۴، ۲۸۹۷۹، ۲۲۷۰۶، ۱۳۱۵۲، ۱۳۳۴۶، ۴۵۱۸۴، ۸۸۳۹۵.
۱۵. سبحانی، جعفر، (۱۳۷۵): *آیین وهابیت*، تهران، مشعر.
۱۶. سهیلی خوانساری، احمد، (بی‌تا): *علیرضا عباسی*، هنرو مردم، شماره‌های ۱۸۹ و ۱۹۰.
۱۷. سیدی، مهدی، (۱۳۷۸): تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه)، تهران، حامی.
۱۸. شوشتری، محمدعلی، (۱۳۷۳): «*تمام طلاهای آستان قدس باید برگشت داده شود*»، اطلاعات، سال هجدهم، شماره ۵۴۷۶.
۱۹. صمدی، حبیب‌الله، (۱۳۷۱): *راهنمای موزه آستان قدس رضوی*، تهران، عطارد.
۲۰. طوسی، عمادالدین جعفر بن محمد بن حمزه، (۱۴۱۱ق): *تحقیق نبیل رضا علول، الثاقب فی المناقب*، قم، انصاریان.
۲۱. عطاردی، عزیزالله، (۱۳۷۱): *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران، عطارد.
۲۲. عقیقی بخشایشی، (۱۳۷۶): *عبدالرحیم، فقه‌های نامدار شیعه*، قم، نوید الاسلام.
۲۳. فیض قمی، عباس، (۱۳۲۲): *بدر فروزان*، قم، بی‌نا.
۲۴. مؤتمن، علی، (۱۳۳۹): «*بنیه آستان قدس*»، نامه آستان قدس، شماره ۲.
۲۵. مؤتمن، علی، (۱۳۵۵): *تاریخ آستان قدس*، مشهد، بی‌نا.
۲۶. مؤلف ناشناس، (۱۳۱۱): «*استاد حسین خان زنجانی، حجارباشی*»، اطلاعات، سال هفتم، شماره ۱۷۴۳.
۲۷. مؤلف ناشناس، (۱۳۲۳): «*انتقال کتیبه‌های خط علیرضا عباسی به آستان قدس*»، دادگستران، سال اول، شماره ۴۶.
۲۸. مؤلف ناشناس، (خرداد ۱۳۲۵): «*بازگرداندن کتیبه‌های طلا به آستان قدس*»، طوس، سال دوازدهم، شماره ۱۳۲۲.
۲۹. مؤلف ناشناس، (دی ۱۳۲۴): «*کتیبه‌های طلایی آستان قدس در موزه ایران باستان*»، طوس، سال دوازدهم، شماره ۱۲۹۶.
۳۰. مؤلف ناشناس، (۱۳۸۴): *عالم‌آرای شاه اسماعیل*، با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر منتظرصاحب، [بی‌جا]، [بی‌نا].
۳۱. محسنی، زهرا، سلطانی، منا، (۱۳۸۶): «*گنجینه‌های هنر در آستان قدس رضوی*»، مشهد، آفرینش‌های هنری آستان قدس و فرهنگستان هنر.
۳۲. محسنی، زهرا، (۱۳۹۳): *شاهکارهای هنری در آستان قدس ضریح پوش ها و صندوق پوش ها*، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
۳۳. مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، دفتر ثبت موقوفات، *وقف‌نامه شماره ۱۴۱*.

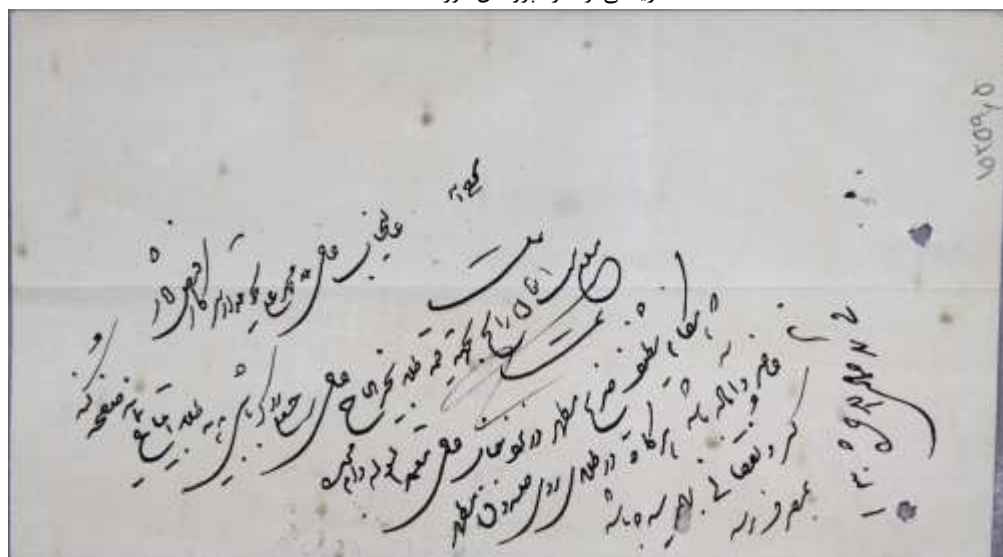
۳۴. معین، محمد، (۱۳۸۰): *فرهنگ فارسی معین*، تهران، سرایش.
۳۵. مهران، محمد، (تیر ۱۳۳۹): «*ضریح جدید*»، نامه آستان قدس، شماره ۱.
۳۶. میهنی، محمد بن منور، (۱۳۶۶): *اسرار التوحید، فی مقامات شیخ ابوسعید*، تهران، آگاه.
۳۷. نعمتی، بهزاد، تابستان (۱۳۹۱): «*کتیبه‌های آیه الکرسی علیرضا عباسی در موزه آستان قدس رضوی*»، آستان هنر، شماره ۱.
۳۸. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۳۸): به کوشش بهمن کریمی، *جامع‌التواریخ*، تهران، اقبال.
۳۹. www.news.aqr.ir

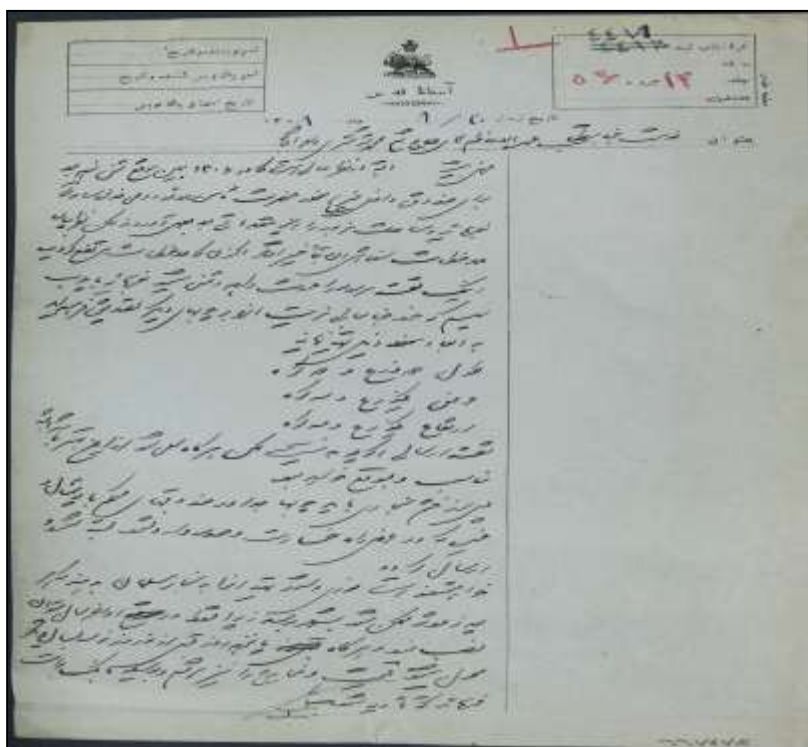
تصویر شماره ۱: نصب چهار عدد قبه مرصع به جهت چهار گوشه صندوق در سال ۱۱۶۱ ق (سند شماره ۴۹۲۴۹)

تصویر شماره ۲: بخشی از کتیبه آیه الكرسي منصوب در روی صندوق شاه عباسی
(دریافتی از اداره پژوهش موزه ها)

تصویر شماره ۳: تهیه صفحات طلا برای ترمیم و مرمت صندوق، سال ۱۳۰۵ ق
(سند شماره ۱۵۲۵۹)

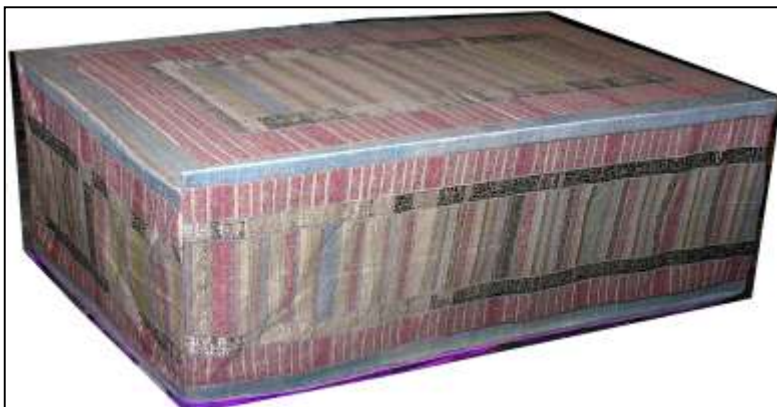

تصویر شماره ۴: سفارش تهیه صندوق جدید توسط محمدولی اسدی نیابت تولیت آستان قدس در سال ۱۳۰۸ شمسی (سند شماره ۶۶۷۴۷)

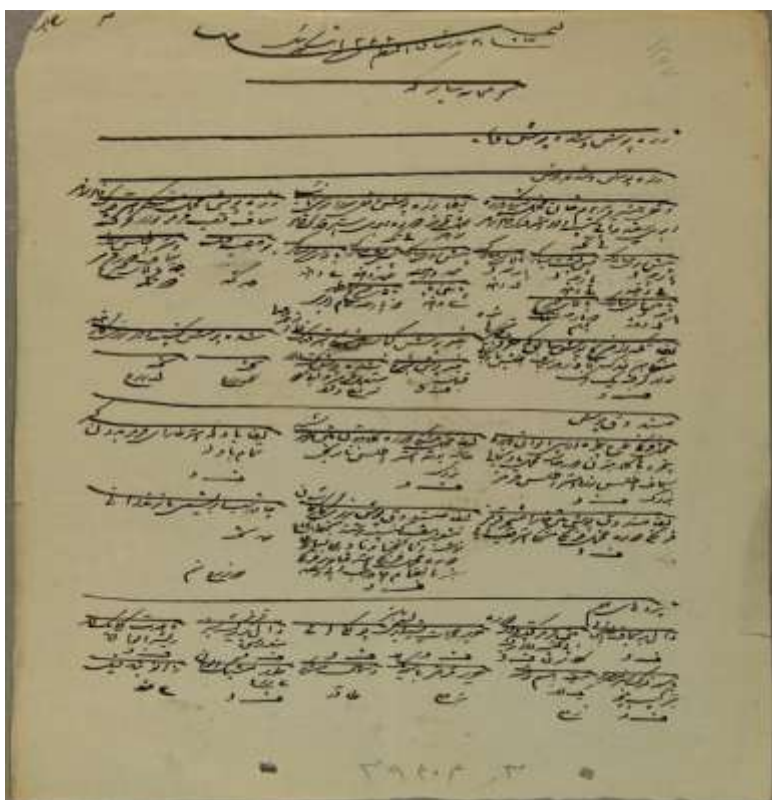

تصویر شماره ۵: صاحب منصبان آستان قدس در حال جدا کردن طلاهای صندوق در سال ۱۳۱۱ ش (برگرفته از کتاب شمس الشموس، ص ۳۷)

تصویر شماره ۶: صندوق پوش زربفت حاجی أسوار کالجار متعلق به سال ۹۵۲ ق (دریافتی از کتاب شاهکارهای هنری، ص ۲۶)

تصویر شماره ۷: صورت صندوق پوش های حرم رضوی در سال ۱۲۶۷ ق (سند شماره ۳۹۴۰۴)